

HISTORIOGRAFIJA O JEVREJIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

HISTORIOGRAPHY ABOUT JEWS OF BOSNA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Jevreji se nisu intenzivno bavili vlastitom prošlošću. Tek pojavom časopisa "La Alborada" najavljuje se početak istraživanja historije Jevreja Bosne i Hercegovine. Nadrabin dr. Moric Levi objavio je 1911. godine knjigu na njemačkom jeziku "Sephardim in Bosnien" u kojoj se koristio već istraženom građom koju je sakupio i obradio Zekky efendija, ali joj je dao sefardski smisao i zaokružio je na osmanski period. Značajan doprinos historiji Jevreja Bosne i Hercegovine dao je Jorjo Tadić u svojoj knjizi "Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća". Jevrejska štampa je za buduće istraživače sačuvala vrijedne podatke, bez kojih danas ne bi bilo moguće napisati historiju Jevreja Bosne i Hercegovine. Poslijeratno razdoblje (1945–) stvara sasvim novu situaciju. U cilju ozbiljnog istraživanja i prikupljanja građe, prevođenja dokumenata sa staroturskog formirana je pri Jevrejskoj opštini u Sarajevu, čak i radna grupa u kojoj su bili vrhunski intelektualci. Najveći dio napisanih knjiga posvećen je istraživanju holokausta. 1984. godine održan je jedan naučni skup koji je obradio djelimično historiju i kulturu Jevreja BiH. Naučni skup nosio je naziv: stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine.

***Ključne riječi:** Jevreji, historija, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Sefardi, holokaust, kulturna baština*

Summary

The Jewish people in Bosnia and Herzegovina were never much concerned about their past and history. We can mark the appearance of the newspaper "La Alborada" in 1900/1901 as the beginning of research of Jewish history in Bosnia and Herzegovina.

In 1911 Rabi Dr. Moric Levi published a book in German: "Sephardim in Bosnien". In the book Dr. Moric Levi used material which had already been gathered and elaborated by Zekky-Efendi, but he gave it a Sephardic meaning and encircled it to the Ottoman period.

Jorjo Tadic gave a meaningful contribution to the history of Jews in Bosnia and Herzegovina in his book "Jews in Dubrovnik up to the middle of the 17th century".

The Jewish newspapers preserved valuable information about Jewish history in Bosnia and Herzegovina - without it today it would have been impossible to write the history of Jews in Bosnia and Herzegovina.

The post war period (1945-) creates a whole new situation. The Jewish community of Sarajevo formed a work - group in which were top intellectuals with the aim of serious research, gathering data and translation of documents that were in old Turkish language.

In the year 1984 a scholarly congress took place, partly elaborating the history and culture of Jews in Bosnia and Herzegovina. The scholarly congress was entitled: Jewish creation in cultural heritage and development of Bosnia and Herzegovina.

The biggest part of written books is dedicated to research of Holocaust.

Key words: *Jews, History, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Sephardic Jews, Holocaust, Cultural heritage*

Unutar hrvatske i srpske historiografije o Bosni se piše u okviru nacionalnih historija, ali se po prvi put pišu i historije Bosne. Historičari u Hrvatskoj i Srbiji u prvoj polovini XX stoljeća, pored nacionalnih historija, pišu i historije BiH, ali i prve sintetske historije južnoslavenskih naroda unutar kojih uključuju i Bosnu. Pristup u njihovom sagledavanju i prezentiranju historije Bosne s pozicija općih kretanja u historiografiji XIX stoljeća vidljiv je i danas. Slična je situacija i u historiografiji BiH u tom periodu.

Najbolji primjer za to je *Historija naroda Jugoslavije* (I i II) na čijoj izradi su učestvovala sva poznata imena u historiografiji na prostorima ex Jugoslavije. Neki od historičara koji se bave historiografijom BiH mogu se svrstati u tzv. pokret postmoderne za koji M. Gross kaže da ga je teško definisati zbog njegove širine i raznolikosti. Radi se ustvari o kretanjima u savremenoj historiografiji (ali ne samo u njoj) koja karakteriše pluralizam i radikalizam, ali i nepriznavanje bilo kakve istine. Postizanje korisnog znanja, ne pitajući se je li ono istinito, je cilj koji sebi postavljaju historičari postmoderne.

Početak 20. stoljeća službeno se historiografija u Bosni i Hercegovini bavila uglavnom historijom države kroz protekle periode njenog postojanja, ratovima i ulogom velikih ličnosti. Historija Jevreja bila je tema izvan njezina interesa.

Ni sami Jevreji nisu se intenzivno bavili vlastitom prošlošću. Tek pojavom časopisa "La Alborada"¹ u jednom od uvodnika, u broju 10 od 8. marta 1901, njen urednik, Abraham Kappon najavljuje da će početi sa objavljivanjem historije Jevreja Bosne:

"Na prvoj sjednici Upravnog komiteta La Alborade na kojem se raspravljalo s mnogo pažnje o potrebi izdavanja jedne povijesti bosanskih Jevreja, poštovani gospodin Moše Rafael Atijas (Zeki-efendija)², dobro poznat po svom poznavanju stvari, ljubazno se odazvao da se prihvati zadaće da sastavi ovo djelo od općeg interesa. Međutim, ovaj rad, koji traži prikupljanje dokumenata, pinkasa i pripovijedanja ličnosti od važnosti ne bi se mogao u potpunosti kompletirati, a s obzirom na zahtjeve koje nam postavljaju mnoge jako važne ličnosti iz

-
- 1 *La Alborada* (1900–1901). Funkcija glasila koja će se javiti krajem toga vijeka, nije se sastojala u približavanju Sefarda narodima iz spoljne sredine, već u okupljanju i održavanju jedinstva sefardskih zajednica raštrkanih po Balkanu. Pokretač novina (Cappon) pokušavao je da izbjegne pretvaranje *La Alborade* u list za dobro obrazovanu elitu, iako je bilo jasno da samo ona može lagano da čita ovu novinu. Činjenica je da sa jezikom Jevreji gube i religiju i druge nacionalne odlike. *La Alborada* je uporno radila na španjoliziranju đudeo-španjola. Kroz svoje stranice list je tretirao opšta jevrejska pitanja, davao više informacija između narodnog jevrejstva, a uz to je imao i literarnih priloga, najčeće iz folklora.
 - 2 Zekki efendija Moše (Rafael) Atijas, Zeki-efendi Rafailović – on je u to vrijeme bio jedna od najistaknutijih ličnosti među bosanskim Sefardima, a igrao je važnu ulogu i u bosanskoj kulturi općenito uzev. Moše (Rafaela) Atijas, potonji Zeki-efendija rodio se u Sarajevu godine 1845. u jednoj od najstarijih i najpoznatijih sefardskih obitelji svoga rodnog grada. U Sarajevu je završio *ruždiju*, jednu od onih srednjih škola koje su turske vlasti koncem svoje vladavine otvarale u značajnijim gradovima u Bosni i Hercegovini kao i u Carstvu uopće. Ove škole su bile otvorene za sve građane Turske, bez obzira na vjersku pripadnost, ali su ih uprkos tome malo pohađali nemuslimani. Poslije završene *ruždije* mladi Moše Atijas nastavlja svoje školovanje u Carigradu, gdje uči razne jezike. Po povratku sa školovanja iz Istanbula preuzima dužnost finansijskog savjetnika u tadašnjoj Vilajetskoj upravi. Poslije Berlinskog kongresa, 1878. godine, to jest nakon uspostavljanja nove austrougarske administracije, on ostaje na istoj dužnosti koju je obavljao i ranije. Tijekom cijelog svog života, sve svoje slobodno vrijeme provodio je na sakupljanju i prepisivanju sefardskih romanci i poslovice. Uz to je Zeki-efendija bio i pjesnik koji je svoje pjesme pisao na svom maternjem jeziku, to jest na jevrejsko-španjolskom. Neke od njih su se sačuvale i do danas. Pored toga što je napisao *Historiju Jevreja Bosne*, bio je nesebičan prenosilac historije na mlade. Zeki-efendija je umro u Sarajevu 2. srpnja 1916. godine. Svi listovi koji su izlazili u to doba u Sarajevu zabilježili su njegovu smrt, poprativši je svojim prikazima. Na spomeniku, jedinstvenom na svijetu, sa nekrologom na bosanskom, hebrejskom i turskom jeziku, stoji, skromno, da je bio predsjednik *Hevra kadiša*.

raznih gradova iz inozemstva, molimo svu gospodu rabine, upravitelje sinagoga, predsjednike općina i upravitelje jevrejskih škola u bosanskim gradovima da izvole potražiti pinkase i dokumente koji će se moći naći u bilo kakvom stanju, da prikupe podatke i istinske dokumente da ih upute gospodinu Mošeu Rafaelu Atijas, kako bi on mogao završiti posao koji je otpočeo.

Gospodin Atijas, koji već posjeduje jedan broj dokumenata i poznajući dobro jedan dio povijesti, želio nam je pokazati ono što sastavlja, a što smo mi utvrdili da je od velike važnosti, pa smo tako obećali da ćemo uskoro odvojiti jedno mjesto u kolumnama La Alborade za "Historiju bosanskih Jevreja". Ali, da bismo zadovoljili naše čitatelje a da ne prekidamo to objavljivanje, dobro bi bilo da svi oni koji mogu pomoći privođenju kraju ovog djela, da se požure da nam dostave pinkase i dokumente koje posjeduju ili da napišu ono što znaju a što se tiče ovog predmeta. Kako smo obaviješteni, mnoga naša braća u unutrašnjosti posjeduju značajne dokumente, tako da se nadamo da ćemo moći objaviti jedno kompletno djelo, i to od velike važnosti. U "Historiji" će biti spomenuti svi oni koji budu poslali dokumente ili koji budu pisali o onom što se odnosi na izvjesne dijelove."

Ovaj rad je, bez ikakve sumnje, tražio mnogo truda i napora, kao i mnogo strpljenja. Iz tog razloga Zekky efendija je kasnio u preuzetoj obavezi, ali je ipak uspio da objavi pet nastavaka svoje „Historije bosanskih Jevreja“. Bez ikakvih objašnjenja objavljivanje je prekinuto i čekalo se narednih deset godina da se pojavi novi naslov o historiji Jevreja Bosne. Zasluga za to pripada dr. Moricu Leviju³(3) koji je na Filozofskom fakultetu u Beču doktorirao 1906. godine o temi „Sefardi u Bosni“, a 1911. godine i objavio kao knjigu na njemačkom jeziku "Sephardim in Bosnien". Nadrabin Levi koristio se u knjizi

3 Dr. Moric Levi (1878–1942) rođen je u Sarajevu. U djetinjstvu pohađao melder (jevrejsku osnovnu školu), nastavio školovanje u višoj školi koja se zvala „La alaha“. Pored toga završio je i gimnaziju. Teološki fakultet završio je u Beču, a istovremeno je studirao na Filozofskom fakultetu u Beču, na kojem je doktorirao 1906. godine o temi „Sefardi u Bosni“. Poslije završenog studiranja vraća se u Sarajevo na mjesto rabina. Dr. Moric Levi bio je prvi akademski diplomirani i osposobljeni rabin u Sarajevu. Već 1916. godine Sefardska opština ga izabrala za nadrabina. Pored dužnosti rabina i nadrabina, dr. Moric Levi je bio i stalni profesor vjeronauke u sarajevskim gimnazijama i drugim srednjim školama. Školske 1928/1929. godine otvoren je Srednji teološki seminar u Sarajevu. Za rektora seminara imenovan je dr. Moric Levi, sarajevski nadrabin. Njegov naučni rad je bio originalan. Objavio je nekoliko studija: "David Pardo"; "Fragmenti iz života Sefarada"; Rav Danon i Ruždi-paša", najvrednije mu je djelo knjiga „Sephardim in Bosnien“. Nekoliko dana poslije ulaska Nijemaca i ustaša u Sarajevo 1941. godine dr. Moric Levi je uhvaćen i odveden u Grac (Austrija). Poznato je da je poslije toga bio u koncentracionom logoru Jasenovac, gdje i završio svoj život.

već istraženom građom koju je sakupio i obradio Zekky efendija, ali joj je dao sefardski smisao i zaokružio je na osmanski period. Zbog preglednosti rada i njegovog značaja za dalje istraživanje historije Jevreja Bosne i Hercegovine, smatram da je neophodno, na ovom mjestu, objaviti i bibliografiju naslova iz spomenute knjige:

Sefardi u Bosni;

Doseljavanje Španjola u Bosnu, Sijavuš paša Stariji, sarajevski jevrejski geto;

Stariji hebrejski izvori o Židovima u Sarajevu; Samuel Baruh i dr.;

Nehmija Hija Hajon i haham Cevi Ašekenazi;

Spisak starijih židovskih porodica u Sarajevu, općinski statuti iz 1731. godine;

Staro školstvo, ješiva, rabini David Pardo i dr.;

O nošnji Španjola u Bosni;

Druga poreska davanja koja su imala naziv komora, izvodi iz računa iz Pinkasa za 1838. godinu;

O posebnim zakonima, zabrana nošenja određene odjeće, jahanja, posjete kupatilima i dr.;

Ruždi i Vedžhi paša;

Građansko-pravni položaj Židova; jevrejsko sudstvo; carski dekret (berat) o imenovanju Moše Perere za haham-bašu Bosne;

O izvozu, uvozu i mjestima trgovanja sarajevskih Židova, o lijekovima, spisak naziva droga jedne bosanske apoteke; posljednje decenije okupacije, Isak efendi Salom, Hadži Lojo; Židovska četvrt; ugovori i procesi u getu, prvi carski ferman o pitanju najamnine, poravnanje sa zastupnikom vakufa Sulejman-agom sinom Abdulaha; drugi carski ferman o getu; O gradnji hrama, prvi carski ferman o podizanju jednog hrama u Sarajevu, komisije i nalazi šerijatskog suda u toj stvari; carski ferman iz 1921.godine.

Ova literatura je, međutim, bila dostupna manjem broju intelektualaca, ali je kasnije prevedena i objavljivana u nastavcima na stranicama „Židovske svijesti“ pod naslovom “Sefardi u Bosni“, piše dr. Moric Levi 7. maja 1920, br. 72, str. 2 i 3.⁴

4 *Židovska svijest* (1919–1924). Po svojoj samoj orijentaciji *Židovska svijest* trebala je da bude u funkciji cionističkog pokreta u Bosni i Hercegovini odnosno “Židovskog nacional-

U *Spomenici o proslavi tridesetogodišnjice jevrejskog kulturno-prosvjetnog društva „La Benevolencije“* iz 1924. godine pronalazimo nove tekstove koji proširuju saznanja o dolasku Jevreja u Bosnu i njihovom statusu (Tih. R. Đorđević, Vladislav Skarić, Avram Alatarac, dr. Isak Izrael, dr. Atijas, Jakov Maestro).⁵

U isto vrijeme u Zagrebu u okviru biblioteke “Esperanza“ pojavljuju se tekstovi S. Kamhija *Sefardi i sefardski pokret* i J. A. Kajona *Sefardi do danas*.

U Vršcu je počeo 1925. godine da izlazi *Jevrejski almanah* koji je na svojim stranicama donosio i veoma zanimljive priloge koji su bili vezani za historiju Jevreja Bosne i Hercegovine⁶. Zanimljivo je za historičare i statističare i prilog *Statistika Jevrejstva u Kraljevini SHS*.

Lavoslav Šik 1925. govorio je o “potrebi povjesnice Jevreja u Jugoslaviji”⁷, ali je, nažalost, sve ostalo samo u fazi naučnog razmatranja o potrebama pisanja historije Jevreja na Balkanu. Lavoslav Glesinger je tek skromno zaželio “da se jednom počnu sistematski istraživati arhivi naših starih gradova i bivših županija s obzirom na povijest Jevreja u našim krajevima”.

nog društva“. Svojim pisanjem uprava lista nastojala je da ostane striktno na ovom pravcu, izvještavajući o svemu što se dešava u jevrejskom svijetu i Palestini, a što je usko bilo povezano sa cionističkim pokretom. Bez obzira na svoju usku cionističku orijentaciju *Židovska svijest* je nastojala kako da bude aktuelna, tako i da sačuva djeliće historije Jevreja Bosne. Vidi: Eli Tauber, *Jevrejska štampa u Bosni i Hercegovini*.

- 5 Tih. R. Đorđević, *Jevreji Balkanskog poluostrva*; dr. M. Levi, *Fragmenti iz života Sefarada*; Vladislav Skarić, *Iz prošlosti sarajevskih Jevreja*; Avram Alatarac, *Ženidbeni običaji bosanskih Sefarada*; dr. Isak Izrael, *Nešto iz narodne medicine Jevreja u Bosni*; dr. Atijas, *Štimunzi iz bosanskih sinagoga*; dr. Kalmni Baruh, *Jezik sefardskih Jevreja*; Jakov Maestro, *Naš stari „meldar“*
- 6 *Jevrejski almanah* za godinu 5686 (1925–1926), izdanje Saveza rabina Kraljevine SHS. O potrebi povjesnice Jevreja u Jugoslaviji napisao dr. Lavoslav Šik; David Pardo, sarajevski haham, napisao dr. M. Levy.
- 7 Dr. Lavoslav Šik, odvjetnik, publicist, cionistički aktivist, kolekcionar i vlasnik jedinstvene biblioteke „Judaice i hebraice“, ubijen 1942. godine u Jasenovcu. U svom članku u jevrejskom almanahu *O potrebi povjesnice Jevreja u Jugoslaviji* ističe: “Povijest Židova u Jugoslaviji nije nipošto manje znamenita od one u Beču i Engleskoj, u Hamburgu i u Amsterdamu. Nu dok o onima znade i uču svako jevrejsko dijete u škpoli a vodi i te kako evidenciju naučni svijet, o našoj povijesti, ne zna niko ništa (...), zato je naša dužnost da izgrađujemo i povijest Jugoslavije i to mi, baš povijest Jevreja u Jugoslaviji, kao njen veliki i važni dio. Tko može perom a svaki svojim doprinosom, da damomladeži – i to ne samo jevrejskoj – prilike, da se bavi studijom istočnih nauka i izvora naše historije, jednom riječju, da osnujemo ustanovu za povijest Jevreja u Jugoslaviji!”

Značajan doprinos historiji Jevreja Bosne i Hercegovine dao je Jorjo Tadić⁸ u svojoj knjizi „Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća“ koju je u Sarajevu 1937. godine izdalo jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo „La Benevolencija“⁹.

Godišnjak „Prosvete“ i „La Benevolencije“ iz 1933. godine obilježio je jedan period bogate društvene aktivnosti i razvoja jevrejskog kulturnog, prosvjetnog i humanitarnog djelovanja u Beogradu, Sarajevu i Bosni i Hercegovini, ali i šire. Po sadržaju veoma obiman i raznovrstan pruža jednu širu sliku o Jevrejima Bosne i Hercegovine.¹⁰

8 Jorjo Tadić (1899–1969). Tadić je studirao na sveučilištima u Zagrebu, Beogradu, Pragu, Leipzigu i Berlinu. 1936. postao je docent na Sveučilištu u Zagrebu, a 1940. instruktor u Odsjeku za filozofiju na Sveučilištu u Beogradu. 1968. i 1969. bio je šef povijesti odjela filozofije i voditelj odjela za opće moderne povijesti na Sveučilištu u Beogradu i direktor Povijesnog instituta u tom gradu. Tadićeve glavni su radovi o povijesti Mediterana u od 15. do 17. stoljeća. Bio je stalni član Srpske akademije znanosti i umjetnosti (1959; dopisni član, 1940). Njegova djela o Jevrejima, ako se uporede sa ostalima, pokazuju da je Tadić svoje historiografsko saznanje želio da potvrdi istraživanjem još jedne karike koja je slična dubrovačkoj, jedino u svom krajnjem dometu: u svom sistemu veza koje su spajale mediteranski svijet. Svojim djelom *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća* i svojim studijama, osobito *Iz historije Jevreja u jugoistočnoj Evropi* i *Doprinos Jevreja trgovini s dalmatinskim primorjem u XVI i XVII stoljeću*, Tadić je obuhvatio nekoliko značajnih oblasti iz historije Jevreja: njihovu trgovačku djelatnost, posredničku ulogu u trgovini na Mediteranu, njihov društveni položaj i sastav i, najzad, njihov značaj za Dubrovnik, Dalmaciju i šire balkansko zaleđe.

9 *La Benevolencija*, jevrejska humanitarna i dobrotvorna organizacija, osnovana je u Sarajevu 1892. godine, kao društvo sarajevskih Jevreja sa čisto humanitarno-karitativnim ciljem. Već 1898. godine *La Benevolencija* napušta svoj lokalni djelokrug i proširuje ga na sve sefardske Jevreje nekadašnje Bosne, preuzimajući obavezu da, osim milostinje, potpomogne i šegrte. Od tog vremena *La Benevolencija* izgrađuje svoj društveni rad samo u okviru ovog novog zadatka, čiji je rezultat bio jedna nova generacija intelektualaca. Nove školovane generacije su, uz pomoć *La Benevolencije*, kasnije značile mnogo za nacionalni i društveni napredak jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini. Svestranost ovakvog djelovanja proizlazila je iz činjenice da su se oko *La Benevolencije* okupljali javni i kulturni radnici. Vidi: Eli Tauber, *Ilustrovani leksikon judaizma*.

10 Godišnjak *La Benevolencije* (Sarajevo, 1933) donosi niz vrijednih napisa za historiju bosanskih Jevreja: *La Benevolencija* (V. Kajon); *Praznovjerje kod sefardskih Jevreja* (J. Maestro); *Udio jugoslovenskih jevreja u izgradnji duhovne kulture* (P. Lebl Albala); *O Jevrejima u bosanskoj provinciji* (B. Pinto); *Gavrijel Gaon* (I. Samokovlija); *Jevreji u jugoslovenskoj literaturi* (E. Levi); *Španske romanse bosanskih Sefarada* (K. Baruh); *Tri sefardske romanse* (B. Jungić).

Jevrejska štampa

Ono što nije zapisano u jednoj historijskoj knjizi, koja bi sveobuhvatno prikazala historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini, moguće je otkriti u jevrejskoj štampi koja je izlazila u Sarajevu u periodu između dva svjetska rata. *Židovska svijest*, *Narodna židovska svijest*, *Jevrejski život* i *Jevrejski glas* otvorili su svoje stranice piscima i naučnicima, ali i svima koji su za to imali sposobnosti da objave svoje radove i tako za buduće istraživače sačuvaju vrijedne podatke, bez kojih danas ne bi bilo moguće napisati historiju Jevreja Bosne i Hercegovine.¹¹

Poslijeratno razdoblje stvara sasvim novu situaciju. U sarajevskoj Jevrejskoj opštini uviđaju koliko je važno da se konačno istraži i napiše historija Jevreja Bosne i Hercegovine. Na čelu ove inicijative stajao je dr. Samuel Pinto¹², koji se odmah nakon Drugog svjetskog rata počeo dopisivati sa jevrejskim intelektualcima širom Jugoslavije „o potrebi pisanja historije Jevreja Bosne i Hercegovine“¹³. U cilju ozbiljnog istraživanja i prikupljanja građe, prevođenja dokumenata sa staroturskog formirana je pri Jevrejskoj opštini u Sarajevu čak i radna grupa u kojoj su bili vrhunski intelektualci i historičari, npr. Hamdija Kreševljaković.

11 *Židovska svijest*, *Narodna židovska svijest*, *Jevrejski život* i *Jevrejski glas* nude prikaze koji jednim svojim dijelom zaista predstavljaju historiografsku građu za pisanje historije Jevreja Bosne i Hercegovine. Evo nekoliko primjera: *Židovska svijest – Židovski proletarijat i cionizam*; *Židovska narodna politika i Jugoslavija*; *Obrazovanje sarajevskog gradskog zastupstva i Židovi*; XIII Glavna skupština, „La Benevolencia; *Židovska narodna politika i nacionalno organizovanje Židova u kraljevstvu SHS*; *Sefardi u Bosni*; *Promjena zvanja Židova u Jugoslaviji*, *Narodna židovska svijest*, proslava tridesete godišnjice „La Benevolencije“; *Jevrejska štampa*; *Statistika Jevreja u Sarajevu*; *Jevreji na slavenskom jugu*; *Četvrt stoljeća „Lire“*; III Kongres Jevrejskih veroispovednih općina Kraljevine SH, *Jevrejski život*, „La Benevolencija“ i *jevrejsko radništvo*; *Spomenica „La Benevolencije; Omladinsko udruženje „Degel Jehuda“ u Travniku*; *Nekoliko pojava lepe književnosti kod Sefarda*; *Rad hebrejske škole „Safa Berura“*; *Jevreji u Bosni i Hercegovini*; *Klub sarajevskih Jevreja „Union“*, *Jevrejski glas*, prosvjetno-kulturni rad „La Glorije“; *Sarajevski Jevreji u godini 1844.*; *Opći pogled na kulturne prilike naše sefardske zajednice*; *O ustanovama među Jevrejima u Sarajevu i njihovom radu*; *Bosanski Sefardi*; *Bosanski Sefardi u srpskoj literaturi*, *Jezik i umotvorine sefardskih Jevreja*. Vidi: Eli Tauber: *Jevrejska štampa u Bosni i Hercegovini*.

12 Dr. Samuel Pinto je do Drugog svjetskog rata bio predsjednik Sefardske bogoštovne opštine, a poslije rata jedini od istraživača holokausta u Bosni i Hercegovini koji je obradio građu iz zapisnika zemaljske komisije za Bosnu i Hercegovinu, a koja se odnosila na stradanje Jevreja.

13 U Jevrejskom historijskom muzeju u Beogradu postoji prepiska dr. Samuela Pinte sa vrhunskim jevrejskim intelektualcima sa prostora SFRJ o potrebi pisanja historije Jevreja Bosne i Hercegovine.

U isto vrijeme u Beogradu je osnovan Jevrejski historijski muzej sa namjerom da objedini i sačuva historijsku građu iz jevrejske povijesti i egzistencije na području bivše Jugoslavije. Oko Muzeja se okupio priličan broj istraživača, te je pokrenuta značajna istraživačka djelatnost, ali nikada se nisu pojavili stručnjaci čiji bi jedini ili barem glavni interes bila historija Jevreja.

Samo su neki historičari, kao Grga Novak, Jorjo Tadić, Slavko Gavrilović, Duško Kečkemet, Miroslava Despot-Blis, Bernard Stulli, iskazali veći interes za jevrejske teme.¹⁴ Vrlo je karakteristično da je najznačajniji doprinos povijesti holokausta u socijalističkoj Jugoslaviji napisao dr. Jaša Romano, čovjek koji nije bio profesionalni historičar. Većina istraživača u svojim istraživanjima pretežno se bavila Jevrejima Srbije i Vojvodine i nešto više Bosnom. Razlog tome je bio i što je veći dio istraživača živio i radio u Beogradu.

Sanuel Pinto, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952 (neobjavljen rukopis). Ovaj materijal pripremljen je za Zemaljsku komisiju za istraživanje zločina u Bosni i Hercegovini o korišten je u najvećem dijelu. Dr. Samuel Pinto učinio je izuzetan napor da provjeri sve zapisnike Zemaljske komisije za Bosnu i Hercegovinu i da iz njih izdvoji sve što se odnosilo na Jevreje BiH. Pored toga, on je revidirao već postojeće spiskove stradalih, označivši gdje su stradali ili da su preživjeli, pa ih je brisao sa originalnog spiska.

Iste godine (1952) Savez jevrejskih opština Jugoslavije izdaje knjigu *Zločini okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* kao uspomenu na 60.000 stradalih Jevreja koji su stradali kao žrtve fašizma ili kao borci protiv fašizma u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu. Knjiga je podijeljena na šest dijelova (republika), a drugi dio u knjizi posvećen je Nezavisnoj državi Hrvatskoj, odnosno i stradanju Jevreja Bosne i Hercegovine.

Jevrejski pregled. Od 1952. godine u Beogradu počeo je da izlazi Jevrejski pregled, a izdavač je bio Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Ovaj dvomjesečni časopis izlazio je sve do 1992. godine kada se zvanično raspada SFRJ, a time SJOJ. Stranice *Jevrejskog pregleda* vrve od memoarskih, ali i tekstova, priča i reportaža koje se mogu smatrati historijskim, a koje predstavljaju nepresušni izvor građe o Jevrejima Jugoslavije i Bosne i Hercegovine.

Bilten *HJOJ* – bilten *Hitahdut olej Jugoslavija* – izlazio je u Izraelu i predstavljao je ne samo sponu između Jevreja Jugoslavije, već isto tako i mjesto u kojem su svoja sjećanja na Jevreje Jugoslavije, njihovu historiju i značaj

14 O tome je više pisao i elaborirao dr. Ivo Goldstein. Vidi: *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, vol. 34–36, 2004. Ivo Goldstein: *Historiografija o Židovima u Hrvatskoj*.

objavljivali Jevreji koji su se iselili nekad u Palestinu, a kasnije od 1948–1951. godine u Izrael.

Spomenica o 400 godina dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu najznačajnija je historijska knjiga o Jevrejima Bosne i Hercegovine, poslije knjige dr. Morica Levija. Istina, ona po sadržini nije potpuno naučna, ni u svemu izuzetno precizna i sveobuhvatna, ali ova spomenica zahvata jedan period koji u sebi na značajan način uključuje i stradanje Jevreja Bosne i Hercegovine.¹⁵

Povodom obilježavanja pedeset godina Saveza jevrejskih opština Jugoslavije štampana je *Spomenica 1919–1969*.¹⁶

Jevrejski almanah je od 1954. godine izdavao Savez jevrejskih opština Jugoslavije. *Almanah* je bila prva edicija Jevreja Jugoslavije koja je donosila na svojim stranicama naučne radove, memoarsku građu iz judaике, ali i iz historije Jevreja SFRJ. To je bio uspješni pokušaj da se pokrene jevrejski intelektualni svijet Jugoslavije (ono što je od njega preostalo nakon holokausta), da počnu da se bave više sami sobom, da istražuju, da se prisjete. Redovno je *Almanah* izlazio od 1954. do 1970. godine. Kasnije je izašao *Almanah* 1996. godine (iako se SFRJ već davno raspala), koji je obuhvatio objavljene radove od 1971. godine. Posljednji *Jevrejski almanah* značajan je jer u sebi sadrži svu bibliografiju naslova koji su objavljivani od početka izlaska ove značajne edicije – *Jevrejski almanah* sadrži i *Hronologiju važnijih događaja iz života jevrejske zajednice Jugoslavije 1945–1990*. Pored toga, on sadrži i bibliografiju svih nagrađenih i otkupljenih radova u periodu 1955–1995. godine.¹⁷

15 Povodom obilježavanja 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu publikovana je *Spomenica* koja je prvi put sabrala mnoge historijske i naučne članke iz historije Jevreja BiH, kao i interesantnu i značajnu memoarsku građu za proučavanje historije Jevreja Bosne i Hercegovine. Od naučnih radova posebnu pažnju zauzimaju radovi – Alija Bejtić: *Jevrejske nastambe u Sarajevu*; Jorjo Tadić: *Doprinos Jevreja trgovini s dalmatinskim primorjem u XVI i XVII vijeku*; A. Sućeska: *Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka*; Todor Kruševac: *Društvene promjene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena*; Samuel Kamhi: *Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarda*; Julije Hahamović: *Aškenazi u Bosni i Hercegovini*;

16 *Spomenica 1919–1969*, Beograd, 1969. Iz aktivnosti Saveza jevrejskih opština Jugoslavije značajan dio se odnosi na Jevrejsku zajednicu u Bosni i Hercegovini i Sarajevu sa posebnim osvrtom na osnivanje Srednjeg teološkog zavoda u Sarajevu i na događanja u periodu Drugog svjetskog rata.

17 Savez jevrejskih opština Jugoslavije, odnosno redakcija Jevrejskog almanaha je u periodu od 1955. do 1970. godine primila ukupno 518 radova, od kojih su 72 bila naučna rada, a 434 radova bilo je iz književnosti iz oblasti likovnih umjetnosti 4 rada, a iz oblasti muzike 8 radova. U periodu od 1971. do 1995. godine primljeno je 375 radova od kojih su 119 naučni radovi, 202 iz književni prilozi i 54 iz memoarske građe. Napomena: 1992. i 1994.

Značajni podsticaj za istraživanje historije Jevreja Jugoslavije (Bosne i Hercegovine) i prikupljanje memoarske građe, imao je Konkurs SJOJ (Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (SJOJ)).¹⁸

Veoma važne podatke o Holokaustu nad Jevrejima Sarajeva sadrže tomovi *Sarajevo u revoluciji I-IV*, Sarajevo, 1976.-1981.¹⁹

Od 1971. godine Jevrejski historijski muzej objavljuje periodičnu stručnu i naučnu publikaciju „Zbornik Jevrejskog historijskog muzeja”.²⁰

Arhiva Jevrejske opštine u Sarajevu, iako veoma oskudna, sadrži dokumente koji su veoma interesantni i preporučljivi za proučavanje holokausta u Bosni i Hercegovini, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Avram Pinto i David Pinto predstavljaju dragocjenu građu koja, nažalost, danas, već nije sačuvana.²¹

“Sećanja Jevreja na logor Jasenovac”, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1972. godine. Stoji u predgovoru: „Zato, kao i zbog toga što su u toku 1942.godine odvedene i posljednje grupe Jevreja iz Bosne i Hercegovine, i što je baš u toku 1942. godine stradao veliki, možda najveći, broj jevrejskih žena i djece u Staroj Gradiški, Jasenovcu, Djakovu i drugim gubilištima...“,

godine konkurs nije raspisivan).

- 18 Već od 1955. godine Savez jevrejskih opština Jugoslavije počinje sa raspisivanjem konkursa za: naučni rad iz jevrejske historije, sociologije za književno djelo (roman, drama, pjesma i dr.), za muzičko djelo (kompozicija za hor, orkestra, solo instrument) i za likovni rad (slika, skulptura, grafika). Kasnije je konkurs sužen samo na naučni rad i memoarsku građu. Komisija za ocjenjivanje prispljenih radova je neke otkupila zbog njihove posebne vrijednosti za historiju Jevreja. Posljednji takav konkurs zaključen je 1996. godine. Spisak svih nagrađenih i otkupljenih radova objavljen je u *Jevrejskom almanahu* (1971–1996).
- 19 *Sarajevo u revoluciji I–IV*, Sarajevo, 1976–1981, donosi iskaze Jevreja, ali i drugih (Esad Čengić) koji su nezaobilazna i dragocjena građa za razumijevanje na koji se način provodio holokaust u Sarajevu.
- 20 Od 1971. godine Jevrejski historijski muzej u Beogradu objavljuje periodičnu stručnu i naučnu publikaciju “Zbornik Jevrejskog historijskog muzeja”. Do 2011. godine objavljeno je devet brojeva *Zbornika*. Zbornik predstavlja logičan nastavak *Jevrejskog almanaha*, ali naučno na višem nivou. U zbornicima je objavljeno više radova koji se odnose na historiju i kulturu Jevreja Bosne i Hercegovine.
- 21 *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Jevrejska opština, Sarajevo, 1972, Avram Pinto – David Pinto, predstavlja zbirku dokumenata koja je trenutno zagubljena i zato je ova studija veoma važna jer sadrži dokumente o odvođenju Jevreja na prisilan rad, naredbe o nošenju žute trake, istupanja iz jevrejske vjere, korespondenciju između jevrejskih opština, okružnice, odbore za skrb. Studija je štampana na šapirografu i umnožena u malom tiražu.

zato je veoma bitna ova knjiga koja obuhvata sjećanja preživjelih, još uvijek svježa, na stradanja, progone i ubijanje Jevreja Bosne i Hercegovine.

Za izučavanje holokausta na području Jugoslavije, a samim tim i Bosne i Hercegovine, nezaobilazna je knjiga „Jevreji Jugoslavije 1941–1945, žrtve genocida i učesnici NOR-a”, dr. Jaša Romana. Ustvari, to je jedina cjelovita knjiga o ovoj temi na našim područjima.²²

Historija holokausta u Jugoslaviji koja je štampana u Jerusalemu predstavlja, isto tako, dosta cjelovito i sveobuhvatno historijsko štivo za pisanje o holokaustu u Bosni i Hercegovini.²³

Stradanje sarajevskih Jevreja pod ustaškim režimom, Izvod iz Izvještaja Srećka Bujasa povjerenika Jevrejske opštine u Sarajevu za vrijeme ustaške tiranije, Avram Pinto – David Pinto. Ovaj rad predstavlja jedinstven pokušaj da se sačuvaju za naredne generacije dokumentovane činjenice za autentičnu rekonstrukciju holokausta u Sarajevu i Bosni i Hercegovini.²⁴

U Bosni i Hercegovini je konačno 1984. godine održan jedan naučni skup koji je djelimično obradio historiju i kulturu Jevreja BiH. Naučni skup nosio je naziv: *Stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine*.²⁵

22 Jevreji Jugoslavije 1941–1945, žrtve genocida i učesnici Narodno oslobodilačkog rata, dr. Jaša Romano, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980. godine – knjiga koja se, prije svega, bavi organizovanjem napredne jevrejske omladine i njeno učešće u revolucionarnim kretanjima prije i u toku Drugog svjetskog rata. Pored toga, ona veoma dobro objašnjava ono što se događalo na prostorima Jugoslavije i kako se provodio holokaust: od zakonske legislative do konačnog rješenja jevrejskog pitanja na ovim prostorima.

23 Historija holokausta u Jugoslaviji (היבולסוגי הרושה תודלות) Menahem Šelah, Yad vashem, Jerusalem, 1990. – studija koja veoma kompleksno obrađuje holokaust (Šoa) u Nedićevoj Srbiji i Nezavisnoj državi Hrvatskoj, tj. Bosni i Hercegovini kao dijelu NDH.

24 Jevrejska opština u Sarajevu pojavljuje se kao izdavač veoma vrijedne studije dokumenta o stradanju Jevreja Sarajeva, a sačinjene na osnovu Izvještaja Srećka Bujasa, povjerenika Sefardske vjeroispovjedne opštine u Sarajevu. Rad je umnožen 1974. godine na šapirografu. Svi podaci u ovoj studiji su službeno potvrđeni, pošto ih je Srećko Bujas, sudija u penziji, dao 31. XI 1945. godine pred Gradskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Sarajevu (broj: U.g.16/1945).

25 Institut za proučavanje nacionalnih odnosa BiH, organizovao je u Sarajevu 17. maja 1984. godine razgovor o temi: „Stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine. Vodeći bosanskohercegovački naučnici, eksperti iz raznih oblasti judaistike i sefardike, arheolozi, profesori književnosti, etnomuzikolozi i historičari umjetnosti dali su svoj doprinos ovom savjetovanju. Radovi su objavljeni 1984. godine u *Sveskama*,

O temi kulture sefardskih Jevreja objavljena publikacija „Španski Jevreji južnoslovenskih zemalja”, Beograd, 1992. godine, i dvije knjige sefardskih poslovice.²⁶

U okviru održavanja *Sefarad 92* u Sarajevu je 11. septembra 1992. godine, u jeku napada na Sarajevo, održan naučni skup povodom obilježavanja 500. godišnjice dolaska Sefarda u Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu. Ovaj skup, iako je održan u teškim uslovima, ipak je ponudio veoma značajne radove i obogatilo saznanja vezana za historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini.²⁷

Povodom izložbe u Jevrejskom historijskom muzeju u Beogradu (1995) štampan je katalog izložbe: *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*. Katalog je urađen dvojezično: na srpskom i engleskom jeziku.

Jevrejska kulturna i druga društva u Bosni i Hercegovini 1885–1945. – regesta, plod je ogromnog arhivističkog iskustva i poznavanja depoa arhiva Bosne i Hercegovine. U cjelokupnom opusu kulturne baštine bosanskohercegovačkih, naročito sarajevskih Jevreja, osobitu vrijednost ima bogata, sadržajem raznovrsna i obimom raznorodna arhivska građa. Ovaj prikaz aktivnosti jevrejskih društava predstavlja vjerodostojan dokumentarni prikaz i izvanrednu osnovu za istraživanje socijalnog statusa i društvenog angažmana Jevreja u Sarajevu i Bosni i Hercegovini.²⁸

26 Španski Jevreji južnoslovenskih zemalja, Jevrejski historijski muzej i Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Redakcija, Beograd, 1992. Knjiga predstavlja kratki prikaz dolaska Jevreja iz Španije na Balkan i njihovo prilagođavanje, a posebno njihov doprinos kulturnom i trgovačkom razvoju balkanskih zemalja. Prikaz završava konačnom sudbinom Sefarda u Drugom svjetskom ratu i njihov položaj danas.

27 Naučni skup povodom obilježavanja 500 godina od izгона Jevreja iz Španije publikovan je zborniku radova *Sefarad 92*, koji je štampan u Sarajevu 1994. godine. Izdavači ovog zbornika su Institut za historiju u Sarajevu i Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine. U Zborniku je objavljeno 26 naučnih radova koji obuhvataju period od dolaska Jevreja u Sarajevo, njihovom položaju u vrijeme Osmanlija, Austro-Ugarske, Kraljevine Jugoslavije i SFRJ. U Zborniku, isto tako, objavljeni su i radovi koji se odnose na kulturu Sefarda i Aškenaza, kao i njihov doprinos razvoju Bosne i Hercegovine.

28 Samija Sarić, *Jevrejska kulturna i druga društva u Bosni i Hercegovini (1885–1945)*, Regesta, Državni arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995. Regesta sadrži historijsku bilješku o jevrejskim društvima, registar društava, registar mjesta kao i samu regestu. Izuzetno značajna knjiga za proučavanje jevrejskih društava (sefardskih i aškenaskih, kulturnih, humanitarnih, radničkih i drugih).

Jevrejskošpanjolska književnost Muhameda Nezirovića – knjiga koja ne obrađuje samo književnost bosanskih Sefarada, nego daje i pregled dolaska Jevreja u Bosnu sa posebnim osvrtom na jevrejskošpanski jezik.²⁹

O organizaciji kulturnog života Sefarada, jevrejska glasila, sefardska književnost i sefardski romansero obrađeni su u Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu, Krinka Vidaković.³⁰

Sefardska književnost u Bosni i Hercegovini u dosadašnjim istraživanjima, Muhsin Rizvić³¹, rad je objavljen u zborniku *Sefarad 92*.

Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Iako knjiga po obimu nije velika i ne predstavlja potpunu sliku o Jevrejima Bosne i Hercegovine, značajna je kao pokušaj da se na jednom mjestu pokuša prikazati historija i običaji Jevreja Bosne i Hercegovine.³²

Nakon uspostave mira u BiH (1995. godina, napomena autora) uočljivo je da se stanje u historiografiji u BiH jako teško mijenja. Još uvijek su prisutni stari modeli istraživanja, preovlađujući su tradicionalni pristupi, još uvijek su dominirajuće teme iz nacionalnih povijesti, uz samo djelomično uvođenje socijalne historije, ali uvid u novije naslove magistarskih i doktorskih radova na nekim univerzitetima ukazuje na postepene promjene. Ipak, stanje karakterizira još uvijek velika usitnjenosti znanstvenih institucija i nedostatak zajedničkog rada (Husnija Kamberović, *Novije tendencije u historiografiji u Bosni i Hercegovini*).

Kada je riječ o historiografiji o jevrejskoj tematici, situacija je bila još gora, skoro ili potpuno je izostao interes sve do 2007. godine. Petnaest godina bila je pauza vezana za knjige o Jevrejima BiH. *Ilustrovani leksikon Judaizma do-*

29 Muhamed Nezirović, *Jevrejskošpanjolska književnost*, Institut za književnost i Svjetlost, Sarajevo, 1991.

30 Krinka Vidaković, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

31 Muhsin Rizvić, *Sefardska književnost u Bosni i Hercegovini u dosadašnjim istraživanjima*, *Sefarad 92*, str. 255–278, Sarajevo, 1994. Iako ova knjiga obrađuje neke srodne teme kao i *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, ona zahvata dublje u socijalnu strukturu jevrejskog društva u Srbiji i Bosni i posvećuje posebnu pažnju jevrejskoj periodici.

32 Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987. Knjiga je nastala više na iskustvima i sjećanjima autora, nego na istraživanju po arhivima i bibliotekama. Ali, dugogodišnja aktivnost u jevrejskoj zajednici daje autoru kredibilitet da može meritorno, iako ne faktografski dokazano, govoriti o Jevrejima Sarajeva i Bosne i Hercegovine.

nosi poseban prilog o Jevrejima Bosne i Hercegovine, što donekle popunjava prazninu o saznanjima vezanim za bosanskohercegovačko jevrejstvo.³³

Mi smo preživjeli (1–5) svojevrsna je edicija Saveza jevrejskih opština i Jevrejskog historijskog muzeja u Beogradu. Ovdje se ne radi o naučnim radovima već o sjećanju preživjelih holokausta. U pet tomova ove knjige postoji obimna memoarska građa, koja je veoma bitna kada se istražuje holokaust u BiH.³⁴

Holokaust je samo djelimično obrađen u nekim opštim historijskim istraživanjima, ali nikada na području Bosne i Hercegovine. Osim nekoliko manjih, ali vrijednih studija, nije bilo značajnije knjige do monografije *Kada su komšije bili ljudi* koja obrađuje temu spašavanja Jevreja u Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini.³⁵

Problem svake historiografije su historijske činjenice i njihovo proučavanje. S obzirom da historija Jevreja Bosne i Hercegovine nije nikada napisana i nije ostalo dovoljno knjiga za njeno proučavanje, historičari se u svojim istraživanjima historije Jevreja BiH moraju dobrim dijelom oslanjati na periodiku koja je razasuta po raznim fondovima, arhivama i nacionalnim bibliotekama širom bivšeg jugoslavenskog prostora. Zato pojava knjige *Jevrejska štampa u Bosni i Hercegovini* predstavlja izvanredan priručnik za proučavanje sociološkog, historijskog, privrednog i kulturnog života i relacija Jevreja u BiH i na Balkanu.³⁶

33 Eli Tauber, *Ilustrovani leksikon Judaizma*, Magistrat, Sarajevo, 2007. Ovo je prvi leksikon pojmova iz historije, religije i običaja Jevreja na prostorima bivše Jugoslavije. Značajan je, jer je on urađen, prvenstveno, za Bosnu i Hercegovini i sadrži brojne historijske događaje i činjenice vezane za historiju Jevreja BiH.

34 Jevrejski historijski muzej u Beogradu (JIM) poduzeo je široku akciju prikupljanja svjedočanstava preživjelih Jevreja Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu. U pet tomova *Mi smo preživjeli* sakupljene su mnoge ispovijesti koje su značajne za istraživanje holokausta u Bosni i Hercegovini.

35 *Kada su komšije bili ljudi* (Magistrat, Sarajevo, 2008) je rezultat istraživanja Elija Taubera i Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, te izraelskog muzeja Yad vashem u Jerusalemu. Knjiga donosi potresne priče spašavanja, sudbine i popraćena je brojim fotografijama i dokumentima vezanim za opisane događaje.

36 Eli Tauber, *Jevrejska štampa u Bosni i Hercegovini (1900–2011)*, Media centar i La Benevolencija, Sarajevo, 2011, predstavlja prošireni magistarski rad autora. Ono što je značajno u ovoj knjizi je selektivna bibliografija naslova u kompletnoj periodici, sistematizacija jevrejske štampe i periodičnih izdanja (spomenice, godišnjaci, kalendari...). U knjizi su objavljene biografije vodećih novinara Jevreja, jevrejske štamparije i faksimili naslovnih stranica jevrejske štampe, kao i tekstovi koji daju presjek vremena i događaja u periodu 1918–1941. godine.

Jevrejsko-španski jezik u Bosni i Hercegovini predstavlja presjek radova pisanih o ladinu, jeziku španskih Jevreja u Bosni i Hercegovini.³⁷

El romancero judeo-espanjol – zbirka sefardskih romansi, koja je izašla i sa prevodom na bosanski jezik. Knjiga je rezultat zajedničke akcije više jevrejskih aktivista (porijeklom iz Sarajeva) koji su širom svijeta sakupili sefardske romanse iz Bosne i Hercegovine.³⁸

Antisemitizam u bosansko-hercegovačkoj periodici u razdoblju 1933–1945. godine istraživački je i naučni rad koji omogućava uvid u antisemitsku propagandu na prostorima Bosne i Hercegovine prije i u toku Drugog svjetskog rata.³⁹

Logični nastavak *Jevrejskog almanaha* je *Zbornik Jevrejskog historijskog muzeja*, čiji je prvi broj objavljen 1971. godine.⁴⁰

Židovi u Splitu G. Novaka je povijesna knjiga u kojoj uočavamo povezanost splitskih i sarajevskih Jevreja, što je važno za potpunost izučavanja historije Jevreja Bosne i Hercegovine.⁴¹

Pet stotina godina je Dubrovnik povezan sa Sarajevom, odnosno dubrovački Jevreji sa sarajevskim. Mnoge su karavane jevrejskih izbjeglica stigle preko Dubrovnika u Sarajevo; mnogi su između sebe ženili i udavali i stalno su međusobno trgovali i davali trgovačke garancije. J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine 17. stoljeća*, Sarajevo, 1937.⁴²

37 Eli Tauber, *Jevrejsko-španski jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik, Sarajevo, 2010. Rad obrađuje i druge fenomene koji su uticali na razvoj i očuvanje bosanskog jevrejsko-španskog jezika.

38 Samuel Elazar, *El romancero judeo-espanjol*, Svjetlost, Sarajevo, 1987. – predstavlja sakupljene romanse, ali i u isto vrijeme daje prikaz i pregled sefarda, spisatelja i prevodilaca.

39 *Antisemitizam u bosanskohercegovačkoj periodici u razdoblju 1933–1945. godine* je naručeni rad za *Forum Bosna* i predstavlja bibliografiju članaka, studija, refleksija i drugih priloga. Plod je višegodišnjeg rada Muje Koštića i obuhvata 61 novinu od 180, koliko ih je u periodu od 1933. do 1945. godine izlazilo u Bosni i Hercegovini. Rad je završen 2003. godine, ali nije objavljen kao posebni istraživački rad.

40 *Zbornik 1–9, Jevrejski historijski muzej*, Beograd, 1971–2010, obrađuje teme iz života Jevreja Jugoslavije. Posebnu pažnju obratiti na *Zbornik 2 i 7* koji donose zanimljive priloge vezane za Jevreje Bosne i Hercegovine.

41 Grgo Novak, *Židovi u Splitu*, Morpurg, Split, 1920. Posebnu važnost za proučavanje historije Jevreja Bosne i Hercegovine je dio koji se odnosi na otvaranje splitske skele i uloge Rodrigueza kao i relacije između Bosne i Venecije.

42 Jorjo Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine 17. stoljeća*, La Benevolencija, Sarajevo, 1937. Njegovo drugo djelo, koje nije toliko poznato, *Iz historije Jevreja u jugoistočnoj Evropi i doprinos Jevreja trgovini sa Dalmatinskim primorjem u XVI i XVII veku*, Tadić je

Potkraj 20. i početkom 21. stoljeća stanje se umnogome promijenilo. Interes za jevrejske teme, za jevrejsku historiju, kulturu, historiju umjetnosti značajno je porastao.

Događa se to od sredine osamdesetih, pogotovo nakon velike izložbe *Židovi na tlu Jugoslavije*, održane u Zagrebu 1988. godine.

Radovi koji su povezani sa historijom Jevreja Bosne i Hercegovine: *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, Zagreb, 1988; *Jews in Yugoslavia*, catalogue of the exhibition, Zagreb, 1989; *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod, 1988; Zoran Vasiljević (ovdje dajem samo sumaran pregled publikacija i najvažnijih priloga) o holokaustu i drugim aspektima Drugoga svjetskoga rata: I. Goldstein – S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001; *Jevreji iz Jugoslavije ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj*, uredio: Z. Lebl, Tel Aviv, 1995. Memoari su također značajni: *Sasečeno stablo Danonovih – sećanje na Jasenovac*, Beograd 2000; I. Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999. Vidi o različitim temama: M. Mihajlović, *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*, Beograd, 1995; M. Frejdenberg, *Jewish Life in the Balkans* (15th to 17th centuries), Tel Aviv, 1999; Josef Konforti *Travnički Jevreji*, Jevrejske opština Sarajevo, 1976; Jasna Ćirić, *Zvornički Jevreji*, La Benevolencija, 2011.

Da istraživanje holokausta u Bosni i Hercegovini nakon rata 1992–1995. nije zaboravljeno i ne smije se zaboraviti potvrđuje i studija *Nacističko “konačno rješenje” jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945. godine* Muhameda Krese.⁴³

U cilju napora da se sačuva sjećanje na Jevreje Zvornika, La Benevolencija je pomogla da štampanje knjige *Zvornički Jevreji*.⁴⁴

Hronika Jevrejske opštine Banja Luke i *Memoari na holokaust Jevreja Bosanske Krajine*, donose svaka na svoj način pregled stradanja Jevreja u ovom

obuhvatio nekoliko interesantnih oblasti iz historije Jevreja: njihovu trgovačku djelatnost, posredničku ulogu u trgovini na Mediteranu, njihov društveni status i položaj i, najzad, njihov značaj za Dubrovnik, Dalmaciju i šire balkansko zaleđe.

43 Muhamed Kreso, *Nacističko “konačno rješenje” jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945. godine*, Institut za istraživanje zločina i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006. Knjiga je promovirana 2007. godine u toku Međunarodnog dana obilježavanja holokausta. Zbog svog značaja knjiga sadrži i sažetak na engleskom i hebrejskom jeziku.

44 Jasna Ćirić, *Zvornički Jevreji*, Sarajevo, La Benevolencija, 2011. Knjiga osvjetljava jevrejske porodice u Zvorniku i njihovo stradanje na samom početku Drugog svjetskog rata. Knjigu je priredio Eli Tauber.

dijelu Bosne i Hercegovine – materija koja do sada nije uopšte bila obrađena, obuhvata ozbiljan istraživački rad i prvi put razotkriva zločin nad Jevrejima Banja Luke i Bosanske Krajine. Značajno je da ova dva djela daju cjelovit prikaz o jevrejskim porodicama u tom regionu i genocidu koji je izvršen nad njima.⁴⁵

U okviru *Priloga*, Instituta za historiju Sarajevo, objavljena su i tri naučna rada: Vojka Besarević: *Jevrejsko pjevačko društvo Lira* i dr. Boško Zuckerman: *Političke prilike tijekom ustrojstva NDH i psihologija holokausta Židova u Bosni i Hercegovini 1941. godine*. U okviru Zbornika o bosanskohercegovačkom identitetu izašla je studija mr. sc. Elija Taubere *Jevreji kao nerazdvojni dio razvoja privrede i kulture u Bosni i Hercegovini*.

Iako ne postoje stručne publikacije koje cjelovito oslikavaju historiju Jevreja Bosne i Hercegovine, ipak, čitav niz ovdje navedenih radova i knjiga pokazuje da je za judaiku postojao određeni interes, koji se, nažalost, nikada nije pretočio u jedno ozbiljno historijsko, ali i antropološko, sociološko i kulturološko istraživanje fenomena Jevreja u Bosni i Hercegovini.

Sva istraživanja vršena su, osim nekih manjih, u sklopu nekih drugih istraživanja ili naučnih studija. Objavljene knjige predstavljaju, međutim, izvanrednu bazu za istraživanje historije Jevreja Bosne i Hercegovine, te ova historiografija ne završava samo ovim radovima, jer postoji još mnogo malih radova koji se mogu utkati u historiografiju bh. jevrejstva.

Neka istraživanja koja su upravo u toku (*Sarajevska Hagada, Holokaust u BiH, Trgovina u Bosni i Hercegovini u doba Osmanlija, Priručnik za istraživanje jevrejskih prezimena u arhivima i drugim fondovima* i drugi) uskoro će upotpuniti ovu postojeću historiografiju.

45 Hronika Jevrejske opštine Banja Luke (2007) i Memoari na holokaust Jevreja Bosanske Krajine (2010) izdanje je Jevrejske opštine Banja Luke i predstavlja stručni i savjesni rad arhivistice Vere Stošić iz Arhiva RS-a i dr. Jakova Danona, predsjednika Jevrejske opštine Banja Luke.